

بررسی سیر نگارش قرائات قرآن کریم*

محمدعلی استدناش** و حامد ساجدی***

چکیده

علم قرائات قرآن کریم، از باسابقه‌ترین و پر تألیف‌ترین موضوعات علوم قرآن است. تأثیر این دانش بر علم تفسیر و ادبیات عرب اهمیت آن را دوچندان می‌کند. نگارش قرائت‌های مختلف قرآن کریم پس از عصر نقل شفاهی قرائات آغاز گردید و از نخستین سده‌های هجری مورد توجه و عنایت ویژه علماء، ادیبان، مفسران و قرآن‌پژوهان قرار گرفت و در این زمینه آثار بسیاری تألیف گردید. این آثار ابتدا به صورت بخشی از تفاسیر و کتاب‌های علوم قرآن و حدیث و ادبیات عرب و سپس به صورت نگاشته‌های مستقل در قالب‌های گوناگونی مانند «مُفَرَّدَه» (تک‌نگاری)، «موسوعه» (جامع نگاری) و توجیه نگاری و جوه قرائات به روش‌های محرره (منضبط) و مرسله (آزاد) تدوین یافت. تحقیق پیش رو، به روش نگاهی اجمالی به آثار نگاشته شده در علم قرائت دارد و با بررسی اولین کتاب‌های علم قرائت، قدمت این دانش را نشان می‌دهد. همچنین با پی‌جویی کتاب‌های مهم علوم قرآن، تفسیر، حدیث و ادبیات، میزان شیوع و گستردگی علم قرائت در هر یک از این گونه کتاب‌ها در میان آثار شیعه و اهل سنت مورد بررسی قرار می‌گیرد. علاوه بر این نوشتار حاضر با گونه شناسی کتاب‌های مربوط به علم قرائت، خواننده را با انواع مختلف تحقیقات علم قرائت آشنا می‌سازد. بدین ترتیب مقاله حاضر می‌تواند راهنمای مناسبی برای محققان رشته علوم قرآنی باشد تا آثار نگاشته شده در علم قرائت را بشناسند و بتوانند در تحقیقات خود از این آثار استفاده کنند.

واژگان کلیدی: کتاب‌های قرائت، عصر تدوین قرائات، مفردة نگاری، موسوعه نگاری، توجیه قرائات.

*. تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۱۰ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۰۳/۲۷.

** دکتراى علوم و قرآن حدیث دانشگاه قم، رئیس گروه فعالیت‌های قرآن و عترت دانشگاه قم (نویسنده مسئول): masadtash@yahoo.com

*** دانشجوی دکتراى فلسفه و کلام اسلامى، پردیس فارابى دانشگاه تهران: h.sajedi2@gmail.com

مقدمه

آشنایی با تاریخ و سیر تدوین کتاب‌های قرائت قرآن کریم موضوعی است که به عمق پژوهش محققان علوم قرآنی می‌افزاید و افق‌های جدیدی برای آنان ترسیم می‌نماید. شناخت منابع و سیر نگارش آنها از اولین گام‌های تحقیق در هر رشته علمی است. از این رو، لازم است پژوهشگران قرآنی نیز بر تألیفات ناظر به قرائات قرآن و سیر تاریخی آنها اشراف داشته باشند تا بتوانند در موضوعات مختلف قرآنی تحقیقات پرباری و عمیقی را ارائه کنند. نوشتار حاضر پژوهشگران را با منابع و آثار نگاشته شده در باب قرائات قرآن آشنا می‌کند. ابتدا پیشینه تحقیق مطرح می‌شود تا وجه تمایز تحقیق حاضر آشکار شود. با توجه به اصطلاحات خاصی که در مورد گونه‌های آثار نگاشته شده در علم قرائت جعل شده، ضروری است، بخشی از مقاله به مفهوم شناسی این واژه‌ها بپردازد. گام بعدی، بررسی اولین کتاب قرائت نگاشته شده، تفکیک بین عصر نقل شفاهی و عصر تدوین قرائات، شناخت انواع کتاب قرائت و آشنایی با مهمترین آثار نگاشته شده در این زمینه است.

پیشینه پژوهش

در زمینه سیر نگارش کتب قرائت تحقیقاتی صورت گرفته و کتاب‌ها و مقالاتی تدوین شده است که در این بخش به آنها اشاره می‌شود.

کتاب «القراءات القرآنیة»، اثر عبدالهادی فضلی برخلاف نامی که نویسنده محترم بر آن نهاده است، به اختصار تعریف قرائت، اختلاف و معیار قرائت‌های معتبر را بیان می‌کند؛ و به طور مشروح در هفت فصل و شانزده مرحله به تاریخ پیدایش و شکل‌گیری قرائات و معرفی کتاب‌های معروف و مصادر قرائات می‌پردازد (فضلی، القراءات القرآنیة: تاریخ و تعریف، ۱۴۰۵ ق). این کتاب در سال ۱۳۷۸ به نام «تاریخ قرائات قرآن کریم»، توسط دکتر محمدباقر حاجتی ترجمه گردید. به عقیده مترجم، این اولین اثری است که درباره دانش تاریخ قرائات به زبان فارسی منتشر شده است (فضلی، القراءات القرآنیة: تاریخ و تعریف، ۱۳۸۸: ۱۱).

کتاب‌های دیگری نیز مانند «القراءات القرآنیة»، تألیف عبدالعال سالم مکرم، استاد نحو دانشگاه کویت، «القراءات القرآنیة فی بلاد الشام»، تألیف حسین عطوان، «علم القراءات، نشأته، اطواره، اثره فی العلوم الشرعیة»، تألیف نبیل بن محمد ابراهیم آل اسماعیل و کتاب «اعجاز القراءات القرآنیة، دراسة فی تاریخ القراءات و اتجاهات القراء»، تألیف صبری الاشوح منتشر شده است (خرم‌شاهی، دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، ۱۳۸۹: ۲، ۱۷۳۸؛ نبیل، لم

القراءات، نشاته، اطواره، اثره فی العلوم الشرعیه، ۱۴۲۱ ق؛ اشوح، جاز القرائات القرآنیه، دراسة فی تاریخ القرائات و اتجاهات القراء، ۱۴۱۹ ق؛ امینی تهرانی، گونه‌شناسی منابع علوم قرآن و فنون قرائات، ۱۳۹۷: ۱۵۳).

در این زمینه مقالاتی نیز منتشر شده است که مهمترین آنها عبارت‌اند از:

۱. مقاله «قراءات قرآن» پژوهش فردریک لیم هویس (خاورشناس هلندی)، ترجمه: مژگان آقایی و راحله نوشاوند، مجله پژوهش‌های قرآنی، سال هفدهم، ۱۳۹۰، شماره ۶۶-۶۵. این مقاله به‌طور اجمالی روند شکل‌گیری قرائات و سیر تکوین و تحول قرائات در ادوار مختلف تاریخ را گزارش می‌کند و به مهم‌ترین کتاب‌هایی که در این حوزه نوشته شده است، اشاره دارد.

۲. مقاله «کتاب‌شناسی قرائات قرآن»، تحقیق: حسین آشوری، مجله پژوهش‌های قرآنی، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، شماره ۱۸. این مقاله به معرفی ۳۲۷ اثر درباره قرائات قرآن به ترتیب حروف الفبا و بدون اشاره به نحوه شکل‌گیری و ترتیب تاریخی و تفکیک موضوعی آنها می‌پردازد.

۳. سلسله مقالات «گونه‌شناسی منابع علوم قرآن و فنون قرائات»، تحقیق: محمدعلی رضایی اصفهانی و محمد امینی تهرانی که در مجله مطالعات قرائت قرآن جامعه المصطفی العالمیه در بیش از ۵ شماره منتشر شده است.

گرچه در زمینه سیر نگارش کتاب‌های قرائت آثاری نگاشته شده است، تمایز این تحقیق از سایر پژوهش‌های مشابه را می‌توان در تمرکز بر نخستین آثار نوشته شده در این موضوع، توجه به سیر تاریخی نگارش در این زمینه، نگاه جامع به آثار متنوع، تفکیک میان انواع کتب قرائت و رعایت اختصار و اجمال دانست.

مفهوم‌شناسی

تألیفاتی که در موضوع قرائات قرآن صورت گرفته است، از نظر نوع نگارش اقسام گوناگونی دارند. از این‌رو محققان سیر نگارش قرائات قرآن در بیان انواع مختلف تألیفات در این زمینه از اصطلاحات خاصی استفاده می‌کنند که پیش از ورود به بحث لازم است این واژگان و تعاریف آنها مورد توجه قرار گیرد.

۱- قرائات

قرائت، مفرد کلمه قرائات، از ریشه «قرء» به معنای فهمیدن و حفظ کردن معانی و مفاهیم مکتوب با چشم است (مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن، ۱۴۳۰ ق: ۲۴۲/۹).

قرائت در اصطلاح، به کیفیت ادای کلمات قرآن و اختلاف آنها گفته می‌شود، به شرط اینکه ادای کلمات به راوی و ناقل آن منسوب باشد (ابن جزری، منجد المقرئین، ۱۳۵۰: ۳).

۲- توجیه قرائات

توجیه از ریشه «وجه» به معنای روی آوردن به چیزی، قبول کردن آن و استقبال کردن از آن است (مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن، ۱۴۳۰ ق: ۱۳/۴۷).
توجیه در اصطلاح علم قرائت یعنی «بیان کمترین وجه مقبولیت قرائت با اعتماد به یکی از دلایل مخفی در زبان عربی» (مسئول، القراءات الشاذة ضوابطها والاحتجاج بها فی الفقه والعربیه، ۱۴۲۹ ق: ۱۶۲).

۳- مفرد

مُفْرَدَه، مؤنث کلمه مفرد از ریشه لغوی «فرد» به معنی تک و تنها و بدون قرینه است (مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن، ۱۴۳۰ ق: ۹/۵۴).
این واژه در اصطلاح علم قرائت به تک‌نگاری‌هایی گفته می‌شود که تنها به شرح ویژگی‌های قرائت یکی از پیشوایان بزرگ قرائت، مانند روایت حفص از عاصم می‌پردازند (بازمول، القرائات و اثرها فی التفسیر و الأحکام، ۱۹۶۶ م: ۱/۲۰۵).

۴- موسوعه

موسوعه، از ریشه «وسع» به معنی انبساط و گسترش در مقابل تنگی به کار می‌رود (مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن، ۱۴۳۰ ق: ۱۳/۱۱۳).
در تعریف اصطلاحی، این واژه به کتاب جامعی اطلاق می‌شود که همه داده‌های مربوط به یک دانش را در برگیرد (کردنژاد، بررسی تطبیقی شیوه‌های جمع‌آوری کتاب‌های حدیثی، ۱۳۹۱ ش: ۳۸۱)؛ ازاین‌رو، می‌توان موسوعه را در هر دانش کتاب دانشنامه یا دائرةالمعارف آن دانش به حساب آورد.

در اصطلاح علم قرائت، موسوعه به کتاب‌های جامعی گفته می‌شود که به شرح ویژگی‌های قرائت گروهی از پیشوایان بزرگ قرائت مانند قراء خمس، سبعة، عشره و ... می‌پردازند.

۲۲۰

هـ- محرره

محرره، از ریشه «حرّ» به معنی حرارت و ضد برودت است که به همین مناسبت به معانی عاری از عیب و نقص و خالص استعمال می‌شود (مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن، ۱۴۳۰ ق: ۲/۲۲۴).

در اصطلاح علم قرائت، به کتاب‌هایی گفته می‌شود که نویسندگان آن در انتخاب قرائات، حسن شهرت و کثرت اشتهار قاریان و راویان را شرط دانسته و قرائاتی را ذکر می‌کنند که مردم آنها را مقبول می‌دانند و در عدم تعارض آن اتفاق نظر دارند (بازمول، القرائات و اثرها فی التفسیر و الأحکام، ۱۹۶۶ م: ۱/ ۲۱۵).

۶- مرسله

مرسله، از ریشه «رسل» به معانی انفاذ، فرستادن و گماردن، جاری و روان به کار می‌رود (مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، ۱۴۳۰ ق: ۴/ ۱۳۷)؛ مرسله در اصطلاح علم قرائت به کتاب‌هایی اطلاق می‌شود که نویسندگان آن در انتخاب قرائات اهل تسامح هستند و مقید به حفظ شرایط روایات نیستند (بازمول، القرائات و اثرها فی التفسیر و الأحکام، ۱۹۶۶ م: ۱/ ۲۲۰).

تاریخ نگارش قرائات قرآن کریم

به‌طورکلی قرائات مختلف قرآن کریم در دو مرحله تاریخی شکل گرفته‌اند:

۱- عصر نقل و روایت شفاهی؛

۲- عصر تدوین و نگارش؛

عصر نقل شفاهی قرائت قرآن با نزول قرآن کریم و تعلیم اولین آیات سوره علق توسط جبریل امین به پیامبر اکرم ﷺ آغاز گردید. پیامبر ﷺ به‌دقت آیات قرآن را به نخستین مسلمانانی که دعوت او را پذیرفتند، ده‌آیه‌ده‌آیه همراه با بیان تفسیرشان اقراء فرمودند. همچنین ایشان برخی از اصحاب خود را مأمور قرائت آیات قرآن در مکه و مدینه نمودند. جمعیتی از انصار و مهاجرین به اسم قاری، مسئولیت تدریس قرائت قرآن را به عهده گرفتند و برخی در زمان حیات رسول اکرم ﷺ موفق به حفظ قرآن شدند که اسانید قرائات عشر به آنها برمی‌گردد. به تدریج قرائت قرآن از اصحاب پیامبر اکرم ﷺ به شاگردان آنها منتقل گردید و کوفه بعد از مدینه به یکی از شهرهای مهم قرائت قرآن کریم تبدیل شد و قرائت‌های مختلف شکل گرفت. عثمان پس از یکسان‌سازی مصاحف، به همراه هر مصحفی، قاری ویژه‌ای به مناطق مختلف اعزام کرد تا قرآن را از روی مصحف خود قرائت کنند. مسلمانان هر منطقه مطابق با آنچه از اصحاب پیامبر ﷺ تلقی نموده بودند و با مصحف آنها مطابقت داشت، قرآن را قرائت می‌کردند و به امامان قرائت منطقه خود اقتدا داشتند.

پس از عصر نقل شفاهی قرائات، عالمان بزرگ قرآن کریم موفق شدند، قرائات مختلف را جمع‌آوری کنند و انواع قرائات مشهور، صحیح و شاذ را از هم جدا کنند و وارد عصر تدوین قرائات شوند.

ابن جزری در کتاب النشر، اسامی ۶۰ کتابی را که قبل از او درباره قرائات نوشته شده است و او در نگارش کتاب خود از آنها استفاده کرده است، نام می‌برد (ابن جزری، النشر فی القراءات العشر، بی تا: ۱/ ۳۳ و ۳۴).

کتاب «المعجم القرائات القرآنیة»، اسامی مؤلفان این ۶۰ کتاب را بر اساس تاریخ وفات از قرن چهارم تا هشتم (زمان حیات ابن جزری) نام برده و طبقه‌بندی کرده است (مختار عمر، معجم القرائات القرآنیة، ۱۴۰۸ ق: ۱/ ۱۲۰).

ابن جزری می‌نویسد: این تعداد از کتاب‌های قرائت، آثاری هستند که من رؤیت کرده‌ام و چه بسا کتاب‌های دیگری در این زمینه وجود دارند که من ندیده‌ام (ابن جزری، النشر فی القراءات العشر، بی تا: ۱/ ۵۸ و ۹۸)؛ بی شک وجود این همه منابع و آثار علمی حکایت از اهتمام علماء به ثبت و حفظ قرائات و روایات قرآن دارد.

بازمول نیز طبقات مؤلفین علم قرائت را بر اساس سیر تاریخی به ترتیب از قرن دوم تا چهاردهم دسته‌بندی کرده است (بازمول، القرائات و اثرها فی التفسیر و الأحکام، ۱۹۶۶ م: ۱/ ۱۵۴-۱۶۶).

در یک نگاه کلی سیر نگارش قرائات قرآن در عصر تدوین به دو صورت پیشرفت داشته است.

۱- نگارش قرائات در کتاب‌های علمی؛

۲- نگارش قرائات در کتاب‌های اختصاصی؛

با توجه به عنوان اصلی تحقیق پیش‌رو، به‌طور مستقیم به طرح مباحث مرتبط با عصر تدوین قرائات قرآن کریم می‌پردازیم. پس از بررسی نخستین نویسنده کتاب قرائت، مروزی برنگارش قرائات در کتاب‌های علمی و اختصاصی خواهیم داشت.

نخستین نویسنده کتاب قرائت

برخی معتقدند، اولین کتاب درباره اختلاف قرائات را یحیی بن یعمر نگاشته است. بنا به گفته ابن عطیه، قرطبی، سزگین و به پیروی از آنها فضلی، کتاب قرائات یحیی بن یعمر (متولد قبل از سال ۹۰ ق)، اولین کتاب در این زمینه است (ابن عطیه اندلسی، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، ۱۴۲۲ ق: ۱/ ۵۰؛ قرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ۱۳۶۴: ۱/ ۶۳؛ سزگین، تاریخ تراث العربیة، ۱۹۷۷ م: ۱/ ۹؛ فضلی، القرائات القرآنیة: تاریخ و تعریف، ۱۹۸۰ م: ۲۸).

با تأمل در متن عبارت ابن عطیه، سستی این سخن آشکار می‌شود. عبارت ابن عطیه چنین است:

«و اما شکل المصحف و نقطه فروی أن عبدالملك بن مروان امر به و عمله فتجرد لذلك الحجاج بواسطه، و جد فيه و زاد تحزيبه و امر و هو والی العراق الحسن و یحیی بن یعمر بذلك و الف اثر ذلك کتابا فی القرائات جمع فيه ما روی من اختلاف الناس فيما وافق الخط و مشی الناس علی ذلك زمنا طویلا الی ان الف ابن مجاهد کتابه فی القرائات السبعة؛ در مورد نقطه و اعراب گذاری مصحف شریف، گفته شده است، به دستور عبدالملك بن مروان و به همت حجاج بن یوسف والی عراق، در واسط صورت گرفت و او زمانی که والی عراق بود، به حسن و یحیی بن یعمر دستور این کار را داد و در پی آن کتابی درباره قرائات تألیف کرد و در آن قرائات مختلفی که از سوی مردم در طول زمان متمادی روایت شده بود و با خط مصحف و شیوه قرائت مردم مطابقت داشت، جمع‌آوری نمود تا زمانی که ابن مجاهد کتابی در باب قرائات سبع تألیف کرد.» (ابن عطیه اندلسی، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، ۱۴۲۲ ق: ۱/ ۵۰).

برخی با ذکر دلایلی، عبارت ابن عطیه و برداشت صورت گرفته از آن را نقد می‌کنند. نخست: در مرجع ضمیر فعل «الف اثر ذلك» چندین احتمال وجود دارد. ممکن است، مراد از آن حجاج، حسن و یا یحیی بن یعمر باشد و نمی‌توان گفت: به‌طور مشخص کدام یک مراد بوده است.

دوم: این خبر مجملی است که ابن عطیه با کلمه «روی» و با صیغه مجهول، بدون قطع و یقین و بدون تأیید مضمون آن، روایت کرده است.

سوم: تنها ابن عطیه به این روایت اشاره کرده است و چنین مطلبی در هیچ کتابی، در شرح زندگانی یحیی بن یعمر نیامده است.

چهارم: در این روایت، به نگارش کتاب قرائات در واسط اشاره شده است؛ درحالی‌که به گفته سیوطی در شرح زندگانی یحیی بن یعمر، به خاطر ایرادی که او از کار حجاج در بنای واسط می‌گیرد، حجاج او را به خراسان تبعید می‌کند. از این گذشته اساساً یحیی بن یعمر مقیم واسط نبوده، بلکه به نوشته جمال القراء، اهل بصره بوده است.

پنجم: در عبارت «مشی الناس علی ذلك»، نکته‌ای است که حمل آن را به معنی قرائاتی که مراد ماست، مردود می‌سازد. اگر عموم مردم بر شکل خاصی از قرائت مشی کرده بوده‌اند، چرا این شیوه قرائت مردمی در هیچ‌یک از تألیفات علماء مورد اشاره واقع نشده است و هیچ

اثری از آن در کتب قرائت دیده نمی‌شود؟ این‌ها همه نشان می‌دهد، مقصود چیز دیگری است و یحیی بن یعمر صرفاً مأمور نقطه‌گذاری مصاحف بوده و به آن شهرت داشته است (بازمول، القرائات و اثرها فی التفسیر و الأحکام، ۱۹۶۶ م: ۱/ ۱۵۰).

بر همین اساس، ابن جزری فرد دیگری را به‌عنوان اولین نویسنده کتاب قرائت معرفی می‌کند. وی در کتاب «غایة النهایه» در شرح حال هارون بن موسی ابی عبدالله اعور بصری، می‌نویسد: ابوحاتم سجستانی معتقد است، نخستین کسی که در بصره راجع به وجوه قرائات کتاب تألیف نموده و درباره قرائت‌های شاذ و اسناد آن تحقیق و تفحص داشته است، یکی از قراء به نام هارون بن موسی اعور است. ابن جزری می‌نویسد: طبق شواهد تاریخی، زمان مرگ هارون بن موسی قبل از سال ۲۰۰ هجری قمری است (ابن جزری، غایة النهایة فی طبقات القراء، ۱۴۰۲ ق: ۳۴۸/۲).

به این ترتیب، هارون بن موسی اعور، نخستین کسی است که بنای نگارش کتاب‌های قرائات قرآن را گذاشت. پس از او ابوعبید القاسم بن سلام، متوفای ۲۲۴ هجری قمری، اولین کسی است که قرائات را در بیست و پنج قرائت که قراء سبعة را نیز در برمی‌گیرد، جمع کرد (ابن جزری، النشر فی القراءات العشر، بی تا: ۱/ ۳۳).

نگارش قرائات قرآن در کتاب‌های علمی

قرائات قرآن کریم پیش از نگارش در کتاب‌های مخصوص قرائت، در میان کتاب‌های علمی، مانند علوم قرآن، تفسیر، حدیث و ادبیات عرب، به‌طور پراکنده نگاشته شده است. در ادامه با تفکیک میان کتاب‌های دانش‌های مختلف، کتاب‌هایی که به قرائات قرآن پرداخته‌اند، ذکر می‌شود.

کتاب‌های علوم قرآن

مهم‌ترین و قدیمی‌ترین کتاب‌های علوم قرآنی که در اثنای مباحث خود به قرائات قرآن پرداختند، بدین قرار است:

- ۱- «فضائل القرآن و معالمه و آدابه»، تألیف ابوعبید القاسم بن سلام هروی بغدادی (۱۵۴-۲۲۴ ق)، از اولین کتاب‌هایی است که درباره مباحث علوم قرآن سخن گفته است و به مباحث زیادی در علم قرائت پرداخته و بسیاری از قرائات مختلف را نقل کرده است و شامل قرائاتی می‌شود که با رسم الخط مصحف عثمانی اختلاف دارند. همه روایات این کتاب، مستند بوده، ولی بعضی مقبول و بعضی مردوداند. اغلب آراء این کتاب، راجع به قرائات شاذ و تأثیر آن در

تفسیر قرآن است. این اثر به طور کلی حاوی روایاتی درباره فضائل قرآن، آیات و سوره، آداب تلاوت، خواص، محل نزول، اولین و آخرین آیه و سوره‌ای که نازل شده، آیات منسوخ، گردآوری قرآن و قرائات، قاریانی از صحابه، تابعین و تابع تابعین، مصاحف، مفردات و بالاخره نقطه‌گذاری و تقسیم آیات به ده آیه است. به طور مختصر، ابواب این کتاب در قسمت صفات و اخلاق قاریان شامل ۲۳ باب، در قسمت احادیث قرآن و تأثیر آن در کتابت و تألیف و اقامه حروف شامل ۱۵ باب و در قسمت مصاحف شامل ۶ باب است (هروی بغدادی، فضائل القرآن و معالمه و آدابه، ۱۴۱۱ ق).

۲- «تأویل مشکل القرآن»، اثر ابو محمد عبدالله بن مسلم بن قتیبه دینوری (متوفای ۲۷۶ ق) است. این کتاب همچون اثر دیگر نویسنده، یعنی تفسیر «غریب القرآن»، احاطه علمی و درک بالای ابن قتیبه را به قرائات قرآن نشان می‌دهد. ابن قتیبه در این کتاب به دنبال راهی است که با بیان ارتباط تنوع قرائات با معانی آنها، اشکالات و دلایل افراد ملحد را پاسخ دهد. وی ذکر روایات ضعیف در سند قرائات را به جز در موارد بسیار نادر جایز نمی‌شمارد. به ابن قتیبه خرده گرفته‌اند که در بعضی قرائات مرتکب خطا شده و نام حمزه را از روی تشویش و پراکندگی از قلم انداخته است. البته این خطا مسلم نیست (ابن قتیبه دینوری، تأویل مشکل القرآن، ۱۳۹۳ ق).

۳- «الإبانه عن معانی القرائات»، تألیف مکی بن ابی طالب قیسی (متوفای ۴۳۷ ق) است و راجع به حدیث «سبعة احرف» و ارتباط آن با قرائات بحث می‌کند. وی به بررسی این سؤال می‌پردازد که مصاحف عثمانی تنها شامل یکی از سبعة احرف می‌گردد یا اینکه همه آنها را در بر می‌گیرد. مکی همچنین اقسام قرائات صحیح را مشخص می‌کند (مکی، الإبانه عن معانی القرائات، ۱۹۷۹ م). برای مکی بن ابی طالب کتاب‌های دیگری درباره قرائات سبعة به نام‌های «التبصره»، «توجیه دلائل القرائات» و «اعراب مشکل القرآن» نیز ذکر شده است (مکی، التبصره فی القراءات السبع، بی‌تا).

کتاب‌های تفسیر

دو عنصر مهم و اساسی در تفسیر قرآن کریم که ارتباط مستقیم با الفاظ و کلمات قرآن دارد، عبارت‌اند از: قرائت و اعراب؛ از این رو، مفسران صدر اسلام به لزوم مراجعه به قرائات مختلف قرآن در ترجیح یکی از قرائات و انتخاب معنای مناسب با تفسیر آیه اهتمام داشتند. برخی از تفاسیر مهم اهل سنت و شیعه که در چهار قرن ابتدای اسلام به مسئله قرائات توجه شایانی داشته‌اند، در ادامه ذکر می‌شوند.

تفاسیر امامیه

۱- «تفسیر غریب القرآن»، کتابی منسوب به شهید زید بن علی علیه السلام (شهادت ۱۲۱ ق) است و اهمیت آن صرف نظر از مقام علمی و معنوی مؤلف، به دلیل قدمت آن است، زیرا از قدیمی ترین کتاب هایی است که در علم لغت و تفسیر به دست ما رسیده است. این کتاب حلقه ای است که آثار قرن اول و سوم را به هم وصل می کند. کتاب را یکی از شاگردان شهید زید بن علی علیه السلام به نام عمرو بن خالد واسطی گردآوری و تدوین کرده است (حسین گلزار، تفسیر غریب القرآن از منظر معرفی و نقد، ۱۳۸۷: ۱۶۶).

زید در مطالعات پژوهشی خود درباره قرآن به بحث قرائات اهتمام ویژه داشته است. برخی از شاگردان او گفته اند: قرائت زید بن علی علیه السلام عین قرائت جدش امام علی علیه السلام بوده است (طوسی، الفهرست، بی تا: ۱۱۴). بسیاری از قراء و محققان علم قرائت، به قرائت زید توجه خاصی دارند و در کتاب های مستقلی آن را به عنوان یکی از مهم ترین قرائات نقل کرده اند. برخی نیز قرائت او را همراه با سایر قرائات ذکر کرده اند؛ و گروه سومی به قرائت او برای اثبات مدعاهای خود استشهاد نموده اند که نشان از اعتبار این قرائت نزد آنها دارد. شاید اولین کسی که قرائت او را در کتاب مستقلی جمع آوری کرده است، عمر بن موسی و جیهی باشد که معاصر با زید می زیسته است. او درباره قرائت زید چنین می گوید: «این قرائتی است که از زید بن علی علیه السلام شنیده ام» (همان). این کتاب بعد از گذشت ۲۶۱ سال همچنان موجود بوده است، به طوری که ابراهیم بن مسکین از اصل این کتاب استنساخ کرده و بعد از او یحیی بن کهمش از وجود این کتاب خبر داده است (همان). همچنین حسن بن علی اهوازی نیز قرائت زید را جمع آوری کرده است (ابن جزری، غایة النهایة فی طبقات القراء، ۱۴۰۲ ق: ۱/ ۲۲۰).

به نظر می رسد، ابوحیان نیز از آن اطلاع داشته و دست کم به بخشی از آن دسترسی داشته است، به طوری که در تفسیر «البحر المحيط»، به قرائت زید استشهاد کرده است (ابوحیان اندلسی، البحر المحيط فی التفسیر، ۱۴۲۰ ق: ۱۹/۱). وی علاوه بر استشهاد به قرائت زید در کتاب تفسیر خود، کتاب زید را در کتاب مستقلی به نام «السماء النیر الجلی فی قراءة زید بن علی» جمع آوری کرده است (زید بن علی، غریب القرآن، ۱۴۱۲ ق: مقدمه).

قرائت زید به طور کامل در کتاب های قرائت و تفسیر «البحر المحيط» و «روح المعانی» گردآوری شده و همراه با سایر قرائات ذکر شده است. به همین صورت در کتاب های قرائت مانند کتاب «شواذ قرائت»، تألیف کرمانی و نیز کتاب «معجم القرائات القرآنیة» و «مختصر

شواذ القرآن»، تألیف ابن خالویه و «المحتسب»، ابن جنی به قرائت زید استشهد شده است. در کتاب‌های تفسیر مرحوم طبرسی، فخر رازی، زمخشری و ... و کتاب‌های لغت مانند «شوارد»، تألیف صنعانی و کتاب‌های نحو مانند «مغنی اللیب»، ابن هشام انصاری نیز این قرائت مطرح شده است.

۲- «معانی القرآن»، اثر ابی زکریا یحیی بن زیاد فراء (متوفای ۲۰۷ ق) است. فراء از لغویان و نحویان بسیار معروف است و در کتاب‌های ادبیات عرب، نامش زیاد برده می‌شود. استادش کسائی، یکی از قراء سبعة و مربی فرزندان هارون الرشید است. خود فراء نیز تعلیم فرزندان مأمون را بر عهده داشته است. او اولین کسی است که در مجازات قرآن کتاب نوشته است و صاحب ریاض العلماء است. در تأسیس الشیعه به تشیع وی تصریح شده است. وی اصالتاً ایرانی و پدرش زیاد اقطع در واقعه معروف «فخ» شرکت داشته است و دستش را به مجازات بریده‌اند و به همین دلیل به اقطع معروف شده است. سال وفات فراء ۲۰۷ یا ۲۰۸ هجری قمری است (مطهری، خدمات متقابل اسلام و ایران، ۱۳۶۲: ۴۵۶).

صاحب الذریعه، او را از شیعیان و دوستان اهل بیت علیهم‌السلام می‌شمرد. با توجه به مشترکات زیادی که بین معتزله و شیعه وجود دارد، وی زیر چتر اعتزال، تشیع خود را مستور می‌کرده است. از تصانیف او «معانی القرآن» در ۱۰۰۰ برگ و چهار بخش است. ابن شهر آشوب در «اسباب النزول»، اسناد روایات خود را به فراء می‌رساند. وی همچنین از تألیفات دیگر فراء در زمینه قرآن، کتاب «لغات القرآن» و «الوقف والابتداء» را نام می‌برد و گوید او را از پرکارترین مؤلفان در زمینه قرآن شمرده‌اند. یکی از تألیفات دیگر او «مصادر القرآن» است (عقیقی بخشایشی، طبقات مفسران شیعه، ۱۳۷۶: ۳۰۱ و ۴۶۳).

کتاب «معانی القرآن» به بیان معنای آیات مشکل می‌پردازد و وجوه قرائات را توجیه می‌کند و در توضیح قواعد نحوی به جای استفاده از اشعار، بیشتر به شواهد قرآنی استناد می‌کند. به اعتقاد فراء، استشهد به قرآن در قواعد عربی به مراتب با معتبرتر از استشهد به شعر است (فراء، معانی القرآن، ۱۹۸۰ م: ۱/۱۴).

تفاسیر اهل سنت

۱- التفسیر: تألیف سفیان بن سعید ثوری (متوفای ۱۶۱ ق در بصره)، از نخستین کتاب‌هایی است که درباره تفسیر قرآن نوشته شده است. التفسیر، به نقل از تحقیق امتیاز عرشی، شامل ۶۲ روایت و به نقل از هاشم مشهدانی، شامل ۱۳۲ روایت درباره قرائات است. در این تفسیر به قرائت ابن مسعود اهتمام بیشتری شده و از تعبیری مانند «فی قراءة عبدالله» یا

«کان اصحاب عبدالله یقرئونها» استفاده شده است. در مواردی قرائت ابن مسعود را به صورت منفرد نقل کرده است، به طوری که جز او کسی این قرائت را از ابن مسعود نقل نکرده است. البته وی به قرائات ابن عباس، مجاهد و سایر قراء نیز توجه کرده است (سفیان الثوری، سفیان الثوری و اثره فی التفسیر، ۱۴۰۳ ق: ۲۸۶-۲۸۷).

۲- «معانی القرآن»، اثر سعید بن مسعوده بلخی، معروف به اخفش (متوفای ۲۱۵ ق) است. اخفش، در این کتاب تا حد ممکن به بحث لغوی، نحوی و قرائات قرآن کریم پرداخته است؛ اما اسلوبی متفاوت با دیگران را پیش گرفته است. بحث قرائات قرآن یکی از ارکان کتاب او است. وی قبل از نقل قرائات مختلف قراء، وجوه مختلف اعراب و لغات آیات را مورد بررسی و مناقشه قرار می دهد و با تأیید و انکار یا تجویز وجوه مختلف، در مورد اولویت قرائات قضاوت می کند. وی قرائاتی که دیگران ثابت می کنند و غالباً شاذ هستند را مورد انکار قرار می دهد. شیوه اخفش در انتخاب قرائات بر یکی از اصول ذیل استوار است:

الف) رسم الخط مصحف؛

ب) لغات قرآن؛

ج) ساختار کلام عربی؛

د) پذیرش قرائت از سوی عامه قاریان؛

هـ) توجیه تفسیری؛

قرائت غالب در کتاب اخفش، قرائت عاصم به روایت حفص است (اخفش، معانی القرآن، ۱۴۰۵ ق).

کتاب های حدیث

قرائات قرآن، در واقع روایت های مختلفی هستند که راویان در ادای کلمات قرآن نقل کرده اند. چنانکه پیشتر بیان شد، نقل شفاهی قرائات، مقدم بر تدوین آنها بوده است. محدثان با توجه به وصف روایی قرائات قرآن، همواره به نقل و نگارش قرائات اهتمام داشتند. در ادامه، برخی از مهمترین کتاب های حدیثی که در بردارنده نقل قرائات است، ذکر می شوند.

منابع امامیه

برخلاف منابع اهل سنت در کتاب های روایی شیعه به خصوص کتب اربعه نقل احادیث قرائات بسیار نادر است و در برخی موارد محدود، به قرائت های خاص ائمه علیهم السلام اشاره شده است، از این رو، در این زمینه به معرفی یکی از کتاب های جامع حدیثی شیعه اکتفا می شود:

«الوافی»، اثر فیض کاشانی (متولد ۱۰۰۷ ق)، دارای یک مقدمه و چهارده کتاب و یک خاتمه است. تعداد باب‌های آن، بر طبق شمارش مرحوم آقابزرگ، ۲۷۳ باب و شماره احادیث آن، به حدود پنجاه‌هزار حدیث می‌رسد. این کتاب، مشتمل بر تمام احادیث موجود در کتب اربعه شیعه - الکافی، من لایحضره الفقیه، التهذیب و الاستبصار - است. در جلد ۲۶ کتاب الوافی، در باب القراءات، ۱۵ مورد از آیاتی را که قرائت امامان معصوم علیهم‌السلام در مورد آنها روایت شده را بیان کرده است. سپس فیض کاشانی توضیح می‌دهد، امثال این قرائاتی که از ائمه علیهم‌السلام روایت شده، مانند تفسیر یا تأویلی است که مراد کلام الهی را مشخص می‌کند و بعضی از این قرائات احتمالاً مبالغه در ستایش و توصیف صفات الهی است. بنابراین هیچ‌یک از این موارد جزء قرآن و اختلاف قرائت محسوب نمی‌شود؛ مگر مواردی که لفظی به لفظ دیگر تبدیل شده باشد (فیض کاشانی، الوافی، ۱۴۰۶ ق: ۲۶/۴۱۹-۴۲۴).

منابع اهل سنت

تمام کتاب‌های حدیث اهل سنت، بدون استثناء شامل روایاتی هستند که علاوه بر فضائل و آداب تلاوت و تعلیم و تعلم، کیفیت تلفظ و اختلاف قرائت کلمات قرآن را بیان می‌کنند. مانند:

۱. مسند احمد بن حنبل (متوفای ۲۴۱ ق)

در این مسند بر اساس ترتیب «الفتح الربانی لترتیب مسند احمد بن حنبل الشیبانی» از مجموع ۹۴۵ روایتی که در باب تفسیر و اسباب نزول نقل شده است، در ۱۸ جلد راجع به آداب تلاوت و تألیف و کتابت مصحف و قرائات از مجموع ۵۴۹ روایت ۱۲۶ روایت مختص اختلاف قرائت است (ر.ک: احمد بن حنبل، مسند، بی‌تا: ۱۸/۴۰).

۲. صحیح بخاری (متوفای ۲۵۶ ق)

روایات فراوانی راجع به اختلاف قرائت در کتاب تفسیر و فضائل قرآن صحیح بخاری نقل شده است. برای نمونه از این روایات، حدیثی است که بخاری به سند خویش از ابراهیم در مورد قرائت آیه «وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى» (لیل/۳) نقل می‌کند که روزی شاگردان عبدالله بن مسعود خدمت ابودرداء رسیدند. او از آنها پرسید، کدام‌یک از شما قرآن را به قرائت ابن مسعود می‌خواند. جواب دادند: همه ما. سپس پرسید کدام از شما قرائت ابن مسعود را حفظ است. همه آن‌ها به علقمه اشاره کردند. ابودرداء از علقمه پرسید: قرائت آیه «وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى» را چگونه شنیدی؟ گفت به صورت «وَالذَّكَرُ وَالْأُنْثَى». ابودرداء گفت: شهادت می‌دهم که قرائت این آیه را به همین صورت از رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم شنیدم و آنها مرا وادار می‌کنند که آیه را به صورت «وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى» قرائت کنم. به خدا سوگند، من از آنها تبعیت نمی‌کنم (بخاری، صحیح بخاری، ۱۴۰۱ ق: حدیث ش ۴۹۴۴).

۳. سنن ابوداود (متوفای ۲۷۵ ق)

کتاب سنن، بابی به نام «کتاب الحروف و القرائات» دارد که شامل ۴۰ حدیث است (ابی داود، سنن ابی داود، ۱۳۹۱ ق: حدیث ش ۳۹۹۳).

کتاب‌های نحو

ارتباط علم نحو با قرآن کریم از همان بدو تأسیس غیر قابل انکار است، به گونه‌ای که تفکیک آنها از هم ممکن نیست. همه علمای قدیم و جدید نحو به این واقعیت اذعان دارند. مهم‌ترین کتاب‌های نحوی که به علم قرائات توجه خاص دارند، عبارت‌اند از: «الکتاب»، سیبویه، «المقتضب»، ابی العباس المبرد، «الإنصاف»، ابی البرکات الأنباری، «الممتع فی التصریف و المقرب»، ابن عصفور، «شرح المفصل»، ابن یعیش، «الکافی» و شرح آن از ابن مالک، «ارتشاف الضرب»، ابی حیان، «المغنی»، ابن هشام و شرح‌های کتاب «الفیه» مانند «شرح ابن عقیل» و «أوضح المسالک» و ...

نگارش قرائات قرآن در کتاب‌های اختصاصی

چنانکه بیان شد، علاوه بر کتاب‌های علمی که به بحث قرائات پرداخته‌اند، تألیفات بسیاری نیز به‌طور مستقل به این موضوع اختصاص یافته‌اند. این کتاب‌ها با توجه به کمیت و کیفیت انتخاب قرائات‌ها، اقسام مختلفی دارند که در ادامه به آن اشاره می‌شود:

مفرد (تک‌نگاری)

مفرد، به کتاب‌هایی گفته می‌شود که فقط به شرح ویژگی‌های قرائت یکی از پیشوایان بزرگ قرائت می‌پردازند. روش علماء قرائت در تألیف این نوع کتاب‌ها متفاوت است. گروهی تمام روایت‌های راویان مختلف آن قرائت را بیان می‌کنند و گروهی تنها به دو یا یک روایت معتبر بسنده می‌کنند. به‌عنوان نمونه به برخی از این تک‌نگاری‌ها در مورد سه قرائت مهم اشاره می‌شود:

الف: قرائت عاصم:

«قراءة حفص»، اثر ابی طاهر عبد الواحد بن عمر بن محمد بن ابی هاشم البزاز البغدادی (امین، إیضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن أسامی الكتب و الفنون، بی‌تا: ۲/ ۲۲۱).

«رسالة فی رواية حفص عن عاصم» اثر فائد بن مبارک الایباری المصرد.

ب: قرائت نافع:

«التقريب والحواشی لقراءة قالون وورش»، أبی الأصیغ عیسی بن محمد بن فتوح الهاشمی البلسنی (تصویر نسخه خطی، جامعه ریاض، ش ۱۰۰۴: ف ۵۹۵۹، به نقل از بازمول، القرائات و اثرها فی التفسیر و الأحکام، ۱۹۶۶ م: ۲۰۵).

«القصيدة الحصرية فی قراءة نافع»، ابی الحسن علی بن عبدالغنی الحصری در ۲۰۹ بیت (حاجی خلیفه، کشف الظنون عن أسامی الكتب و الفنون، بی تا/ ۱۳۳۷)

«بلوغ الأمانی فی قراءة ورش من طریق الاصبهانی»، شهاب الدین احمد بن بدرالدین احمد العتبی (أمین، إیضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن أسامی الكتب و الفنون، بی تا: ۱۵۹).

«مختصر قراءة قالون عن نافع»، محمد عبدالله بن احمد ابن اسعد (تصویر نسخه خطی، جامعه ام القرى مرکز بحث علمی، ش ۱۱۵۴، به نقل از بازمول، القرائات و اثرها فی التفسیر و الأحکام، ۱۹۶۶ م: ۲۰۵).

ج: قرائت ابن کثیر:

«الأثیر فی قراءة ابن کثیر»، ابی حیان محمد بن یوسف الأندلسی (أمین، إیضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن أسامی الكتب و الفنون، بی تا: ۱/ ۲۴).

«الدر النثیر فی قراءة ابن کثیر»، جلال الدین سیوطی (حاجی خلیفه، کشف الظنون عن أسامی الكتب و الفنون، بی تا: ۷۳۵).

«تسهیل العسیر فی قراءة ابن کثیر»، احمد بن محمد بن عثمان البوزدی (تصویر نسخه خطی، جامعه ام القرى مرکز بحث علمی، شماره ۵۸۵ به نقل از، بازمول، القرائات و اثرها فی التفسیر و الأحکام، ۱۹۶۶ م: ۲۱۱)

«البدر المنیر فی قراءة ابن کثیر»، علی بن محمد الضباع (عجمی مرصفی، هداية الباری إلى تجوید کلام الباری، ۱۴۰۲ ق: ۶۹۲).

در بین این تألیفات، کتابهای مستقلى پیرامون قرائت قاریان شاذ نیز وجود دارد، مانند: «قراءة ابن محیصن»، علی الحسن بن محمد الأهوازی (حاجی خلیفه، کشف الظنون عن أسامی الكتب و الفنون، بی تا: ۱۳۲۲).

موسوعه (جامع نگاری)

کتابهایی که به شرح ویژگیهای قرائت تعدادی از پیشوایان بزرگ قرائت، مانند قراء خمسہ، سبعة یا عشرة می پردازند، موسوعه نامیده می شوند. کتابهای موسوعه خود بر دو نوع اند.

الف: محرره

در این کتاب‌ها، مؤلف در انتخاب قرائات، حسن شهرت و کثرت اشتهار قاریان و راویان را شرط دانسته و بسیار مقید به نقل قرائات یقینی و قطعی است. مردم قرائت‌های این قبیل کتاب‌های قرائت را مقبول می‌دانند و در عدم تعارض آن اتفاق نظر دارند. کتاب‌های زیر جزو کتاب‌های محرره به حساب می‌آیند:

«السبعة فی القراءات»، ابن مجاهد؛

«الغایه فی القراءات العشر»، ابی بکر ابن مهران النیسابوری؛

«التبصره فی قراءات السبع»، مکی بن ابی طالب القیسی؛

«التیسیر فی القراءات السبع»، ابی عمرو الدانی؛

«النشر فی القراءات العشر»، ابن الجزری.

کتاب النشر در میان کتاب‌های محرره، بسیار حائز اهمیت است، ازاین‌رو، به توضیح مختصری پیرامون آن می‌پردازیم. «النشر» از جامع‌ترین کتاب‌هایی است که با دقت و تصحیح تمام نوشته شده است. واقعیت این است که هر مؤلف کتاب قرائت، بعد از ابن جزری، به برتری این کتاب اعتراف کرده است.

ابن جزری در مورد انگیزه نگارش «النشر»، می‌نویسد: وقتی همت‌ها را قاصر و معالم علم قرائت را محو و بسیاری از قرائات مشهور و صحیح را رها دیدم و شهرها و مناطق را از وجود پیشوایان این علم خالی یافتم و فهمیدم که غالب روایات صحیح فراموش گردیده و مردم جز قرائات شاطبیه و التیسیر، قرائت دیگری نمی‌پذیرند و با آنها آشنایی ندارند، بر خود واجب دانستم که قرائت صحیح را تعریف کنم و همچنین قرائت مقبولی که به‌طور مشهور روایت شده، ولی لازم است، در آن توقف کنیم را نیز معرفی کنم (ابن جزری، النشر فی القراءات العشر، بی‌تا: ۱/ ۵۴).

ابن جزری قرائات و روایات و اسنادی را در کتاب «النشر» جمع کرد که مورد اعتماد باشند و بتوان به آن مراجعه کرد. خود وی در این باره می‌گوید: تمام قرائت و روایات منقول از افراد مؤثق را که به اثبات رسیده، بیان کردم و هر خلاف و اشکالی مشاهده کردم، خلاف آن را اثبات کردم و اشکال آن را با دلیل و بینه روشن کردم و توضیح دادم و بعید را نزدیک و متفرّق را جمع کردم و هر چه صحیح بود، منظم و مرتّب نمودم و شاذ را از صحیح تفکیک کردم (همان: ۵۶).

ب: مرسله

برخی از نویسندگان کتاب قرائت در انتخاب قرائات اهل تسامح هستند و مقید به حفظ شرایط روایات نیستند؛ از این رو، قرائاتی که به صورت یقینی و قطعی به آنها نرسیده است را نیز ذکر می کنند. کتاب هایی که بر اساس چنین شیوه ای نگاشته شده اند، مرسله نامیده می شوند. برای نمونه کتاب های زیر مرسله هستند:

«القرءات»، ابی عبيد القاسم بن سلام: این کتاب شامل ۲۵ قرائت است که قرائات سبعة را نیز در بر می گیرد. مؤلف، قرائات شاذی را که سند صحیح دارند، ولی مخالف رسم مصحف هستند را در این کتاب حذف نکرده است. به نظر می رسد، غرض ابوعبيد از نقل این قرائات، تفسیر و تبیین معانی قرائات مشهور بوده است (ابن جزری، النشر فی القراءات العشر، بی تا: ۱/۳۴)؛

«القرءات»، ابی سهل ابن یزید السجستانی؛

«القرءات»، ابن جریر الطبری؛

«المنتهی فی القراءات الخمسة عشر»، خزاعی جرجانی: این کتاب شامل ۲۵۰ روایت است که قبل از آن در هیچ کتاب قرائتی وجود نداشته است (ابن جزری، النشر فی القراءات العشر، بی تا: ۱/۳۴؛ همو، غایة النهایة فی طبقات القراء، ۱۴۰۲ ق: ۲/۱۰۹)؛

«الکامل فی قراءات الخمسین»؛ ابی قاسم یوسف بن علی الهذلی المغربي (نسخه خطی، کتابخانه ازهریه، رواق مغاربه: ۳۶۹).

در میان کتاب های مرسله، قرائت های شاذ (غیر مشهور) نیز وجود دارند. به عنوان نمونه، ابن جنی در ذکر منابع و مصادر کتاب «المحتسب» به بعضی از کتاب هایی که قرائات شاذ را آورده اند، اشاره می کند. مانند کتاب «الشواذ»، ابن مجاهد که ابن جنی کتاب «المحتسب» را بر اساس آن نوشته است (ابن جنی، محتسب فی تبیین وجوه القرائات و الإیضاح عنها، ۱۹۶۶ م، مقدمه).

کتاب «معجم القرائات القرآنیة» پس از بیان برخی از منابع و مصادری که ابن جنی در کتاب «المحتسب» آورده، آثار دیگری را نیز در زمره قرائت های شاذ اضافه می کند (مختار عمر، معجم القرائات القرآنیة، ۱۴۰۸ ق: ۱/۱۲۲).

کتاب هایی که با تحقیق و بحث در کلام عرب به دنبال کشف وجهی در صرف و نحو عربی هستند تا بتوانند به کمک آن وجوه قرائت های مختلف را تجویز کنند، تحت عنوان «توجیه قرائات» شناخته می شوند. در حقیقت، توجیه قرائات عبارت است از معانی مختلفی که به یک قرائت تحمیل می شود (ابن اثیر، النهایة فی غریب الحدیث و الاثر، ۱۳۶۷ ش: ۵/۱۵۹).

گاه در توجیه قرائت‌ها به جز زبان عربی، به جهات دیگری نیز مانند معنا و سیاق آیات و مفردات توجه می‌شود. به عنوان مثال ابن عباس آیه ﴿فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ﴾ (بقره/۱۳۷) را با حذف «بمثل» قرائت کرده است، به این دلیل که خداوند مثلی ندارد. بعد از او دانشمندان علم قرائت نیز در توجیه قرائت ابن عباس به همین وجه استناد کرده‌اند (ابن جنی، محتسب فی تبیین وجوه القرائات و الإیضاح عنها، ۱۹۶۶ م: ۱/۱۱۳).

توجیه قرائات نیز همانند موسوعه نگاری‌ها، به دو شکل محرره و مرسله صورت می‌گیرد. توجیه قرائت‌های شاذ به مراتب مهم‌تر از قرائت‌های مشهور است، چنانکه زرکشی معتقد است، اهمیت و قوت توجیه قرائت‌های شاذ در همین نکته نهفته شده است که نیاز به بحث طولانی دارد (زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ۱۴۱۰ ق: ۱/۴۸۰).

توجیه قرائات از همان ابتدا به شکل ساده ظهور کرد و مانند سایر علوم رشد کرد، به طوری که امروزه توجیه قرائات را علمی از علوم قرآن و قرائات برمی‌شمارند.

توجیه قرائات ابتدا در کتاب‌های معانی القرآن و إعراب القرآن ظهور پیدا کرد، مانند «معانی القرآن»، فراء، «معانی القرآن و إعرابه»، ابن ابی اسحاق زجاج، «معانی القرائات»، ابن منصور ازهری، «إعراب القرآن»، ابن ابی جعفر نحاس، «مشکل إعراب القرآن»، مکی بن ابی طالب قیسی و «املاء ما منّ به الرحمن»، ابی البقاء العکبری.

همچنین در کتاب‌های اختصاصی قرائت نیز بحث توجیه قرائات مطرح شده است. به عنوان نمونه، کتاب‌های قرائت پیش‌رو به توجیه قرائات پرداخته‌اند: «الکشف عن وجوه القرائات السبع و عللها و حججها»، مکی، «الحجة فی علل القراءات السبع»، ابو علی فارسی، «مختصر شواذ القرآن»، ابن خالویه، «المحتسب»، ابن جنی، «إتحاف فضلاء البشر»، دمیاطی، «القراءات الشاذة»، عبد الفتاح القاضی و ... برخی از این مصنفات مانند «المحتسب» و «مختصر شواذ القرآن» تنها به توجیه قرائت‌های شاذ می‌پردازند.

جای دیگری که بحث توجیه قرائات وارد شده است، کتاب‌های نحو و لغت است. کتاب‌های نحوی مانند «الکتاب»، سیبویه، «المقتضب»، ابی العباس المبرد و کتاب‌های لغتی همچون «تهذیب اللغة»، ازهری و «لسان العرب»، ابن منظور به بحث توجیه قرائات پرداخته‌اند.

در این میان، بیشترین موارد توجیه قرائات در کتاب‌های تفسیری متقدم یافت می‌شود، مانند «جامع البیان»، طبری، «الکشاف»، زمخشری، «المحرر الوجیز»، ابن عطیه، «الجامع لأحكام القرآن»، قرطبی، «البحر المحیط»، ابوحیان اندلسی و «روح المعانی»، آلوسی. مرحوم طبرسی نیز در «مجمع البیان»، ابتدا قرائت‌های مختلف را ذیل عنوان «القرائه» ذکر می‌کند و سپس با عنوان «الدلیل» به توجیه قرائات می‌پردازد.

در میان کتاب‌های اختصاصی توجیه قرائات، کتاب «المحتسب»، ابن جنی، از جایگاه والایی برخوردار است. از این‌رو، شایسته است ویژگی‌های ممتاز این اثر بیان شود. نام کامل این کتاب «المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات و الايضاح عنها» است که در زمره کتاب‌های مرسله نیز شمرده می‌شود. ابن جنی این کتاب را در اواخر عمر خود نوشت، یعنی زمانی که در کسب تجربه و شناخت علوم زبان عربی به حد کمال رسیده بود.

زرکشی، در توصیف کتاب ابن جنی می‌نویسد: توجیه قرائت‌های شاذ از توجیه قرائت‌های مشهور در زبان عربی مهم‌تر است. بهترین کتابی که در این زمینه تألیف شده است، کتاب «المحتسب»، ابن جنی است (زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ۱۴۱۰ ق: ۱/ ۴۸۹).

ابن جنی در کتاب «المحتسب»، در نوع قرائت‌های شاذی که مورد استناد قرار می‌دهد، مقید به ذکر تمام قرائت‌های شاذ نیست؛ بلکه کار خود را در نوع خاصی خلاصه کرده است و آن عبارت است از قرائت‌های شاذی که خارج از قرائت‌های سبعة هستند و در ظاهر امر وجه ادبی آنان پوشیده است.

در عصر ابن جنی، پس از تألیف کتاب «السبعة فی القراءات»، ابن مجاهد، اصطلاح قرائت شاذ منتشر گردید. او می‌گوید: اهل و علماء زمان ما قرائاتی را شاذ می‌نامند که جزء قرائت‌های سبعة نباشند (ابن جنی، محتسب فی تبیین وجوه القراءات و الايضاح عنها، ۱۹۶۶ م: ۱/ ۳۲)؛ بعد از آن که ابن مجاهد قرائات را در هفت قرائت منحصر کرد، این اصطلاح برای قرائت‌های شاذ شایع شد و بعضی از علماء اصول بنا را بر آن گذاشتند.

ابن جنی، قرائات شاذ را دو گونه می‌داند و می‌نویسد: بدان، تمامی قرائت‌های شاذی که از قرائت سبع خارج‌اند و اشتهاً آنها از نامشان پیداست، دو نوع هستند. قسم اول: قرائت شاذی که از هرگونه فصاحت خالی است، در آن چیزی نیست، جز آن‌که ظاهری موجّه دارد؛ قسم دوم: همان قرائتی است که مدنظر ماست و آن قرائت شاذی است که ظاهر قابل توجیه آن پوشیده است و نیاز به توجیه دارد و قابل اعتماد و اطمینان و سزاوار بررسی و تحقیق است (همان: ۱/ ۳۵).

روش ابن جنی در توجیه قرائت‌های شاذ بدین صورت است:

۲۳۵

۱. وی ابتدا قرائت‌های شاذی که قصد توجیه آن را دارد، بیان می‌کند، سپس به قاریان و راویان آن اشاره می‌کند؛

۲. در بیشتر موارد حکم جدید قرائت شاذ را صادر می‌کند و یا حکمی که دیگران در مورد قرائت شاذ داده‌اند را بیان می‌کند، سپس دلایل حکمش را چه موافق حکم دیگران باشد و چه مخالف آن، ذکر می‌کند (ر.ک: همان: ۱/ ۳۷ - ۶۱ - ۷۱؛ ۲/ ۲۰۰ - ۳۰۰)؛

۳. در توجیه قرائت از تمامی دلایل نقلی، قیاسی و اجماع و استصحاب استفاده می‌کند. در توجیه قرائات شاذ به آیات قرآن کریم، احادیث، شعر، نثر و کلام عرب استناد می‌کند (همان: ۳۷/۱ - ۵۳ - ۸۰ - ۹۹؛ ۳۰/۲)؛
۴. در میان توجیه قرائت شاذ، از نظایر آن و موارد مشابه استفاده می‌کند و هرکدام را با توجیهی که دارد مقابله می‌کند (همان: ۳۰۵/۲)؛
۵. گاهی برای یک قرائت شاذ چند توجیه بیان می‌کند (همان: ۶۶/۱)؛
۶. گاهی معنای قرائت شاذ را به معنای قرائت جمهور برمی‌گرداند (همان: ۱۵۴/۱)؛
۷. در موارد محدودی نیز ابن جنی رأی و نظر کوفیان را می‌پذیرد و از رأی و نظر اصحاب خودش عدول می‌کند. (همان: ۸۴/۱).

نتیجه

- در تاریخ شکل‌گیری قرائات، عصر نقل شفاهی قرائات، مقدم بر عصر نگارش قرائات است.
۱. درباره اینکه نخستین نگارش در باب قرائات را چه کسی انجام داده است، اختلافاتی وجود دارد. برخی با استناد به سخن ابن عطیه، یحیی بن یعمر را نخستین نویسنده کتاب قرائت می‌دانند؛ اما ابن جزری این ادعا را نقد می‌کند و هارون بن موسی اعور را اولین نگارنده کتاب قرائت می‌شمارد.
۲. نگارش قرائات قرآن به دو صورت شکل گرفته است. گاه به صورت ضمنی در کتاب‌های علوم قرآن، تفسیر، حدیث و نحو ذکر شده است و گاه در کتاب‌های مستقل با موضوع اختصاصی قرائات قرآن.
۳. نوع نخست از نظر زمانی مقدم است و پیش از نگارش‌های مستقل و اختصاصی شکل گرفته است که نشان از تأثیر دانش قرائات قرآن در علوم مختلف اسلامی دارد.
۴. پرداختن به قرائات قرآن در کتاب‌های علمی از قرن دوم شیوع پیدا کرده و در قرون بعدی گسترش بیشتری یافته است.
۵. به‌طور کلی در کتب حدیثی اهل سنت، روایات مربوط به قرائات قرآن پررنگ‌تر از منابع حدیثی شیعه است، به‌طوری‌که می‌توان گفت: تمام جوامع احادیث اهل سنت، بدون استثناء حاوی روایاتی درباره کیفیت تلفظ و اختلاف قرائت کلمات قرآن هستند.
۶. در کتب تفسیر می‌توان گفت: تفسیر منسوب به شهید زید بن علی بن حسین (علیه السلام) به‌عنوان یک تفسیر شیعی از نظر زمانی مقدم بر همه تفاسیر است.

۷. قرائات قرآن کریم در کتاب‌های مستقل به اشکال مفرده (تک‌نگاری)، موسوعه (جامع‌نگاری)، توجیه قرائات و به روش‌های محرره (منضبط)، مرسله (آزاد) نوشته شده است.
۸. علماء در مورد توجیه قرائات شاذ، اختلاف نظر دارند. برخی مانند فراء و ابن مجاهد آن را مورد نقد و اشکال قرار داده‌اند و برخی مانند ابن جنی و زرکشی و دیگران توجیه قرائت‌های شاذ را مهم‌تر از توجیه قرائت‌های مشهور می‌دانند.
۹. جایگاه کتاب «النشر فی قرائات العشر»، تألیف ابن جزری در میان کتاب‌های محرره به عنوان مجدد علم قرائت و «المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات والایضاح عنها» تألیف ابن جنی در بین کتاب‌های مرسله و توجیه قرائات شاذ، ممتاز و ویژه است.

منابع

۱. ابن اثیر، مبارک بن محمد، النهاية فی غریب الحديث و الأثر، تحقیق: محمود محمد طناحی و طاهر احمد زاوی، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، قم: چاپ چهارم، ۱۳۶۷.
۲. ابن جزری، ابو الخیر محمد بن محمد، غایة النهاية فی طبقات القراء، دارالکتب العلمیه، بیروت: ۱۴۰۲.
۳. —، النشر فی القراءات العشر، دار الکتب العلمیه، بیروت: بی تا.
۴. —، منجد المقرئين، مطبعة الوطنية الاسلامیه، قاهره: ۱۳۵۰ هـ ق.
۵. ابن جنی، أبی الفتح عثمان، المحتسب فی تبیین وجوه القرائات و الإیضاح عنها، لجنه إحياء التراث الإسلامی، عربستان: ۱۹۶۶ م.
۶. ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، دار الکتب العلمیه، بیروت: ۱۴۲۲ ق.
۷. ابن قتیبه دینوری، ابی محمد عبدالله بن مسلم، تأویل مشکل القرآن، تحقیق: سید احمد صقر، القاهرة: دارالتراث، الطبعة الثانية، ۱۳۹۳ هـ.
۸. —، تفسیر غریب القرآن، دارالکتب العلمیه، بیروت: ۱۳۹۸ ق.
۹. ابن مجاهد، أبی بکر احمد بن موسی، السبعة فی القرائات، تحقیق: شوقی ضیف، ۱۹۸۰ م.
۱۰. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، دار المعرفه، بیروت: ۱۳۹۸ ق.
۱۱. ابوحیان اندلسی، محمد بن یوسف، البحر المحيط فی التفسیر، تحقیق: محمد جمیل صدقی، دار الفکر، بیروت: ۱۴۲۰ ق.
۱۲. ابی بکر عبدالله بن ابی داود سجستانی، المصاحف، دارالکتب العلمیه، بیروت: ۱۴۰۵ ق.
۱۳. آجری، ابی بکر محمد بن حسین، اخلاق اهل القرآن، تحقیق: محمد عمرو عبداللطیف، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۶ ق.
۱۴. احمد بن حنبل، المسند، دار صادر، بیروت: بی تا.
۱۵. اخفش، سعید بن مسعده بلخی، معانی القرآن، تحقیق محمد امین عبدالامیر، عالم الکتب، ۱۴۰۵ ق.
۱۶. اشوح، صبری، اعجاز القرائات القرآنیة، دراسة فی تاریخ القرائات و اتجاهات القراء، مکتبه وهبه، قاهره: ۱۴۱۹ ق.
۱۷. آشوری، حسین، «کتاب شناسی قرائات قرآن (۱)»، مجله پژوهش های قرآنی، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، شماره ۱۸، فروردین ۱۳۷۸.
۱۸. أمین، اسماعیل باشا بن محمد، إیضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن أسامی الکتب و الفنون، تصحیح: محمد شرف الدین، دارالعلوم الحدیثه، بیروت: بی تا.

۱۹. امینی تهرانی، محمد، «گونه‌شناسی منابع علوم قرآن و فنون قرائات»، مجله مطالعات قرائت قرآن، جامعه المصطفی العالمیه، شماره ۱۰، ۱۳۹۶.
۲۰. بازمول، محمدبن عمر بن سالم، القرائات و اثرها فی التفسیر و الأحکام، دار الهجره، عربستان سعودی: ۱۹۶۶ م.
۲۱. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، دارالفکر، استانبول: ۱۴۰۱ ق.
۲۲. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله، کشف الظنون عن أسامی الكتب والفنون، دارالعلوم الحدیثه، بیروت: بی تا.
۲۳. حجتی، محمدباقر، تاریخ قرائات قرآن کریم، ترجمه القرائات القرآنیه، نشر اسوه، ۱۳۷۳.
۲۴. حسین گلزار، مریم، «تفسیر غریب القرآن از منظر معرفی و نقد»، بینات، سال پانزدهم، پاییز شماره ۳، ۱۳۸۷.
۲۵. حموی، یاقوت، معجم الأدباء، دار إحياء التراث العربی، بیروت: بی تا.
۲۶. خرمشاهی، بهاءالدین، دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، ناهید/دوستان، تهران: ۱۳۸۹.
۲۷. داودی، محمد بن علی، طبقات المفسرین، دارالکتب العلمیه، بیروت: ۱۴۰۳ ق.
۲۸. دوری، ابی عمر حفص بن عمر، جزء فیہ: قرائات النبی (صلی الله علیه و آله)، تحقیق: حکمت بشیر یاسین، مکتبه الدار المدینه المنوره: مدینه: ۱۴۰۸ ق.
۲۹. زرکشی، محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، دار المعرفه، بیروت: ۱۴۱۰ ق.
۳۰. زرکلی، خیرالدین، الأعلام؛ قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربین والمستشرقین، دارالعلم للملایین، الطبعة الخامسة، ۱۹۸۰ م.
۳۱. زنجانی، ابوعبدالله، تاریخ القرآن، منظمة الاعلام الاسلامی، تهران: ۱۴۰۴ ق.
۳۲. زید بن علی، غریب القرآن، تحقیق: حسن محمد تقی حکیم، الدارالعالمیه، بیروت: ۱۴۱۲ ق.
۳۳. سجستانی، سلیمان بن أشعث، سنن أبی داود، تحقیق: عزّت عبید الدعاش، دار الکتب العلمیه، بیروت: ۱۳۹۱ ق.
۳۴. سزگین، فؤاد، تاریخ تراث العربیه، ترجمه: عربی محمود فهمی حجازی و همکار، الهیئه العامه للكتاب، ۱۹۷۷ م.
۳۵. سفیان بن سعید ثوری، سفیان الثوری و اثره فی التفسیر، تحقیق امتیازعرشی، انتشارات دارالکتب العلمیه، بیروت: ۱۴۰۱ ق.
۳۶. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۱۲ ق.
۳۷. طوسی، محمد بن حسن، الفهرست، تحقیق: محمد صادق بحر العلوم، المکتبه المرتضویه، نجف اشرف: بی تا.
۳۸. عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، طبقات مفسران شیعه، دفتر نشر نوید اسلام، قم: ۱۳۷۱-۱۳۷۶.

۳۹. عجمی مرصفی، عبدالفتاح، هداية الباری إلى تجويد كلام الباری، الطبعة الأولى، بی جا: ۱۴۰۲ ق.
۴۰. فزّاء، ابو زکریا یحیی بن زیاد، معانی القرآن، تحقیق: احمد یوسف نجاتی و محمدعلی نجار، دارالمصریه للتألیف و الترجمة، ۱۹۸۰ م.
۴۱. فضلی، عبدالهادی، تاریخ قرائات قرآن کریم القرائات القرآنیة: تاریخ و تعریف، بیروت: دارالقلم، الطبعة الثانية، ۱۹۸۰ م.
۴۲. — القرائات القرآنیة: تاریخ و تعریف، بیروت: چاپ سوم، ۱۴۰۵ ق.
۴۳. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، الوافی، کتابخانه امام امیر المؤمنین علی (علیه السلام)، اصفهان: ۱۴۰۶ ق.
۴۴. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، ناصر خسرو، تهران: ۱۳۶۴.
۴۵. کردنژاد، نسرین، بررسی تطبیقی شیوه‌های جمع‌آوری کتاب‌های حدیثی، امیرکبیر، تهران: ۱۳۹۱.
۴۶. مختار عمر، احمد، سالم مکرم عبدالعال، معجم القرائات القرآنیة، جامعه الکویت: الطبعة الثانية، ۱۴۰۸ ق.
۴۷. مستول، عبدالعلی، القراءات الشاذة ضوابطها و الاحتجاج بها فی الفقه و العربیة، دار ابن عفان، قاهره: چاپ اول، ۱۴۲۹ ق.
۴۸. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن، دارالکتب العلمیة، بیروت/ لندن/ قاهره: ۱۴۳۰ ق.
۴۹. مطهری، مرتضی، خدمات متقابل اسلام و ایران، انتشارات صدرا، تهران: چاپ دوازدهم، ۱۳۶۲.
۵۰. مکی بن ابی طالب القیسی، محمد، الإبانة عن معانی القرائات، تحقیق: محمد محیی الدین رمضان، دار الأمون للتراث، ۱۹۷۹ م.
۵۱. — التبصره فی القراءات السبع، تعلیق: حافظ محمد غوث الندوی، دارالسلفیة، هند: بی تا.
۵۲. نبیل، ابن محمد ابراهیم آل اسماعیل، علم القراءات، نشاته، اطواره، اثره فی العلوم الشرعیة، مکتبه التوبه، ریاض: ۱۴۲۱ ق.
۵۳. نسخه خطی در ۱۹ ورق، کپی آن در جامعه القری مرکز بحث علمی، شماره ۱۱۵۴.
۵۴. نسخه خطی در ۲۸ ورق، نسخه موجود در جامعه امام محمد بن سعود در ریاض، شماره ۱۰۰۴.
۵۵. نسخه خطی در ۴۰ لوح، کپی آن در جامعه امام محمد بن سعود به شماره ۵۹۵۹.
۵۶. هروی بغدادی، عبید القاسم بن سلام، فضائل القرآن و معالمه و آدابه، تحقیق وهبی سلیمان غاوجی، دارالکتب العلمیة، عربستان: ۱۴۱۱ ق.